IX–XII ASRLARDA O‘RTA OSIYODA ILM-FAN VA MADANIYAT TARAQQIYOTI

Maxamadaliyev Lutfillo Umarali o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda ilm-fan va madaniyatning rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Ushbu davr tarixda Sharq Uyg‘onish davri sifatida e’tirof etilib, ilmiy tafakkur, madaniy taraqqiyot, adabiyot, me’morchilik va san’atning yuksalishi bilan tavsiflanadi. Maqolada Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlatlari davrida ilm-fan taraqqiyotiga yaratilgan shart-sharoitlar, mashhur allomalar faoliyati hamda ularning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi o‘rganiladi. Shuningdek, ilmiy markazlar, kutubxonalar va madrasalarning rivojlanishi hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari O‘rta Osiyoning o‘rta asrlardagi ilmiy va madaniy taraqqiyot markazi sifatidagi mavqeini yoritishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar. *O‘rta Osiyo, Sharq Uyg‘onishi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, ilm-fan, madaniyat, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, madrasalar, me’morchilik.*

KIRISH.

IX–XII asrlar O‘rta Osiyo tarixida ilm-fan va madaniyatning eng yuksak taraqqiyot bosqichlaridan biri hisoblanadi. Mazkur davrda mintaqa nafaqat Sharqning, balki butun dunyoning yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi. Siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va Buyuk Ipak yo‘lining faoliyat ko‘rsatishi ilmiy va madaniy hayotning ravnaq topishiga qulay imkoniyat yaratdi [1].

Somoniylar davlati hukmronligi davrida Buxoro va Samarqand ilm-fan markazlariga aylangan bo‘lsa, keyinchalik Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida ham ilmiy an’analar davom ettirildi. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, falsafa, adabiyot va me’morchilik sohalarida muhim yutuqlarga erishildi. Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib kabi buyuk mutafakkirlar insoniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdilar [2,3].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda milliy tariximiz va ma’naviy merosimizni chuqur o‘rganish, yosh avlodga ilm-fan va madaniyat rivojida ajdodlarimizning o‘rnini tushuntirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti masalasi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Akademik A. Asqarov, B. Ahmedov, A. Muhammadjonov, E. Rtveladze, O. Bo‘riyev kabi olimlarning ilmiy ishlari ushbu davr tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

A. Asqarov o‘z tadqiqotlarida O‘rta Osiyo sivilizatsiyasining shakllanish bosqichlarini tahlil qilib, IX–XII asrlarni ilmiy va madaniy yuksalish davri sifatida baholaydi. B. Ahmedov esa Somoniylar davlati davridagi siyosiy va madaniy taraqqiyot masalalarini yoritib bergan.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari va Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari davrning ma’naviy va madaniy muhitini o‘rganishda muhim manbalardan hisoblanadi. Shuningdek, Beruniy va Ibn Sinoning ilmiy merosi nafaqat Sharqda, balki Yevropa ilm-fani rivojida ham katta rol o‘ynagan.

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, Sarton, Bartold va Bosworth asarlarida ham O‘rta Osiyoning ilmiy markaz sifatidagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Ular Sharq Uyg‘onishining shakllanishida O‘rta Osiyo allomalarining xizmatlarini yuqori baholaganlar [8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, IX–XII asrlarda mintaqada ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti ko‘p qirrali bo‘lib, uning asosiy omillari siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va ilmga bo‘lgan yuksak e’tibor bilan bog‘liq bo‘lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining tarixiy jarayonlari kompleks tarzda o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillari tashkil etadi. Ushbu tamoyillar orqali mintaqadagi ilmiy va madaniy rivojlanishning asosiy omillari, uning bosqichlari hamda jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi tahlil qilindi [9].

Tadqiqot davomida tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Tarixiy manbalar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida O‘rta Osiyodagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti o‘rganildi.

1-jadval. IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda ilm-fan rivojiga ta’sir etgan omillar

Omillar	Mazmuni	Natijasi
Siyosiy barqarorlik	Somoniylar va Xorazmshohlar davridagi markazlashgan boshqaruv	Ilmiy muhit shakllandi
Iqtisodiy taraqqiyot	Savdo-sotiq va hunarmandchilik rivoji	Ilm va madaniyat moliyaviy qo‘llab-quvvatlandi
Buyuk Ipak yo‘li	Madaniy aloqalarning kengayishi	Bilimlar almashinuvi kuchaydi
Madrasalar faoliyati	Ta’lim tizimining rivojlanishi	Yangi olimlar yetishib chiqdi
Hukmdorlar homiyligi	Ilm-fanga davlat e’tibori	Ilmiy markazlar rivojlandi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ilm-fan taraqqiyoti bir qator siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

2-jadval. IX–XII asrlarda faoliyat yuritgan mashhur allomalar va ularning ilmiy merosi

Alloma	Faoliyat sohasi	Asarlari	Ahamiyati
Muhammad al-Xorazmiy	Matematika	“Al-jabr va al-muqobala”	Algebra faniga asos soldi
Abu Nasr Forobiy	Falsafa	“Fozil odamlar shahri”	Sharq falsafasini rivojlantirdi

Abu Rayhon Beruniy	Astronomiya, geografiya	“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”	Tabiiy fanlar rivojiga hissa qo‘shdi
Abu Ali ibn Sino	Tibbiyot	“Tib qonunlari”	Jahon tibbiyotining asoschilaridan biri
Mahmud Koshg‘ariy	Tilshunoslik	“Devonu lug‘otit-turk”	Turk tillarining ilk qomusi
Yusuf Xos Hojib	Adabiyot	“Qutadg‘u bilig”	Davlat boshqaruvi va axloqiy qarashlarni yoritdi

Mazkur jadval allomalarning faoliyati ilm-fanning turli yo‘nalishlarini qamrab olganligini ko‘rsatadi.

3-jadval. Madaniyat taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari

Yo‘nalish	Taraqqiyot xususiyatlari
Me’morchilik	Masjidlar, maqbaralar, madrasalar qurilishi
Adabiyot	Turk va fors-tojik adabiyotining rivojlanishi
San’at	Naqqoshlik, kulolchilik, zargarlik taraqqiyoti
Ta’lim	Madrasalar va kutubxonalar faoliyati
Musiqa	Sharq musiqa madaniyatining rivojlanishi

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ilm-fan va madaniyat o‘zaro uyg‘un holda rivojlanib, mintaqaning umumiy taraqqiyotiga xizmat qilgan.

Tadqiqotning empirik bazasini tarixiy manbalar, ilmiy maqolalar, monografiyalar, ensiklopedik ma’lumotlar va allomalar merosiga oid asarlar tashkil etdi. Tadqiqot natijalari sifat va mazmun jihatidan tahlil qilinib, ilmiy xulosalar chiqarishda induktiv va deduktiv usullardan ham foydalanildi [10].

Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining asosiy qonuniyatlari, rivojlanish omillari va tarixiy ahamiyatini har tomonlama yoritish imkonini berdi.

Ilm-fan taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari. IX–XII asrlarda matematika, astronomiya va tibbiyot sohalari ayniqsa rivojlandi. Al-Xorazmiy algebra fanining asoschisi sifatida tanildi. Uning ilmiy ishlari keyinchalik Yevropa universitetlarida asosiy qo‘llanmalardan biri bo‘lib xizmat qildi.

Abu Rayhon Beruniy astronomiya va geografiya fanlariga katta hissa qo‘shdi. U Yerning o‘lchamlari, geografik koordinatalar va tabiiy hodisalarni ilmiy asosda tushuntirib berdi. Ibn Sino esa tibbiyot fanini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning “Tib qonunlari” asari bir necha asr davomida Sharq va G‘arb tibbiyot maktablarida foydalanilgan [11].

Madaniy taraqqiyot va ma’naviy hayot. Bu davrda adabiyot ham yuksak darajada rivojlandi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari davlat boshqaruvi, adolat va axloqiy qadriyatlar haqidagi muhim asar hisoblanadi. Mahmud Koshg‘ariy esa turkiy xalqlar tilini ilmiy asosda o‘rgandi [12].

Me’morchilik sohasida Buxoro, Samarqand, Termiz va Urganch shaharlari yirik markazlarga aylandi. Masjidlar, maqbaralar va madrasalar qurilishida murakkab

me’moriy uslublar qo‘llanildi. G‘isht terish san’ati va bezak elementlari yuqori darajada rivojlandi. Madrasalar va kutubxonalar ilmiy markaz vazifasini bajardi. Bu yerda nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlar ham o‘qitildi. Natijada ilm-fan taraqqiyotiga xizmat qiladigan yangi avlod olimlari yetishib chiqdi.

Xulosa. IX–XII asrlar O‘rta Osiyo tarixida ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiyot davri bo‘lib, Sharq Uyg‘onishining muhim bosqichini tashkil etadi. Bu davrda siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va ilm-fanga bo‘lgan yuksak e’tibor natijasida mintaqa jahon sivilizatsiyasining yirik ilmiy markaziga aylandi. Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy va Yusuf Xos Hojib kabi buyuk allomalar ilm-fan va madaniyat rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar. Ularning asarlari bugungi kunda ham o‘z ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan.

Shuningdek, madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlarning faoliyati ilmiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qildi. Me’morchilik, adabiyot va san’atdagi yutuqlar esa mintaqa madaniy hayotining yuksak darajasini namoyon etdi.

Demak, IX–XII asrlardagi ilmiy va madaniy meros O‘zbekiston hamda butun insoniyat tarixining bebaho boyligi bo‘lib, uni chuqur o‘rganish va kelajak avlodlarga yetkazish muhim vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Asqarov A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Muhammadjonov A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2018.
4. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968.
5. Ibn Sino A.A. Tib qonunlari. – Toshkent: Fan, 1980.
6. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
7. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit-turk. – Toshkent: Fan, 1960.
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan, 1971.
9. Bartold V.V. Turkiston mo‘g‘ullar bosqini davrida. – Toshkent: Sharq, 1990.
10. Bosworth C.E. The Islamic Dynasties. – Edinburgh University Press, 2004.
11. Sarton G. Introduction to the History of Science. – New York, 1953.
12. Rtveladze E. O‘rta Osiyo sivilizatsiyasi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2017.